

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Het aardige van Nederland: bij toeval klein, burgerlijk en welvarend

Blom, J.C.H.

published in

Weg van Nederland

1996

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Blom, J. C. H. (1996). Het aardige van Nederland: bij toeval klein, burgerlijk en welvarend. In *Weg van Nederland* (pp. 16-25).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

HET AARDIGE VAN NEDERLAND: BIJ TOEVAL KLEIN, BURGERLIJK EN WELVAREND

DOOR J.C.H. BLOM

Het aardige van Nederland is dat het zo toevallig tot stand is gekomen. Dat geldt in zekere mate natuurlijk voor alle staten, maar voor ons (let op het liefkozende bezittelijk voornaamwoord) land wel in zeer hoge mate. Rond het midden van de zestiende eeuw wees alles erop dat zich in de Nederlanden, met Vlaanderen, Brabant en Holland als kern, een voor die tijd moderne gecentraliseerde staat zou vormen. Deze zou dan waarschijnlijk een van de centra of zelfs hét centrum van het Habsburgse wereldrijk worden. In de jaren zestig van die eeuw nam de geschiedenis echter een totaal andere wending, zonder dat iemand dat zo ontworpen of in die vorm nagestreefd had.

Oppositie van hoge edelen tegen de opkomst van specialisten, die een steeds grotere rol in het bestuur gingen spelen, verzet van gewestelijke vertegenwoordigers tegen de centralisatiepolitiek van de vorst, religieuze spanningen als gevolg van het zich verspreidende protestantisme en sociale onrust door een teruglopende economie leverden in onderlinge verstrengeling een dynamiek op die volkomen onbeheersbaar bleek. De landsheer Filips II voerde bovendien een beleid, gekenmerkt door een combinatie van aarzeling en hardnekkigheid, dat achteraf als olie op het vuur kan worden gekenschetst.

In een geschiedenis vol grillige wendingen liep wat begon als een beperkte oppositie van katholieke hoge edelen uit op een regelrechte, juist door protestanten en burgers gedomineerde, opstand tegen het 'wettig' gezag. Die opstand slaagde, zij het geografisch gezien slechts voor ongeveer de helft. De Nederlanden boven de grote rivieren, oorspronkelijk niet het gebied waar de tegenstand tegen Filips II het felst was, kwamen aan het einde van de zestiende eeuw uit de strijd naar voren als een

aparte kleine staat in West-Europa, die niemand zo gewild had. Het was bovendien een republiek, op dat moment al evenmin een bewuste keuze, maar een noodoplossing toen de zoektocht naar een nieuwe vorst na de afzwering van Filips II in 1581 was mislukt. Een min of meer revolutionaire rechtvaardiging daarvoor, die de soevereiniteit bij de staten van de gewesten legde in plaats van bij de landsheer, werd *en passant* en deels pas later geformuleerd.

De vele legendarische gebeurtenissen, die voor altijd aan deze ontstaansfase van de (Noord-)Nederlandse staat gehecht zullen blijven, vallen ook in deze jaren: de Liga der Groten, het Verbond der Edelen, het Smeekschrift, de Beeldenstorm, de veldtocht van Willem van Oranje en zijn broers in 1568 (de slag bij Heiligerlee), de vrije statenvergadering te Dordrecht, de belegeringen van Haarlem, Alkmaar en Leiden, de Spaanse furie, de Pacificatie van Gent, de Unies van Utrecht en Atrecht, de Akte van Verlatinghe, de Franse furie, de val van Antwerpen, om alleen de allerbekendste te noemen. Ooit werd dit alles gevoegd in een heldenepos van de strijd van een in feite al bestaand Noord-Nederlands volk, protestants en vrijheidslievend, voor een eigen zelfstandig volksbestaan. Nu gelooft vrijwel niemand meer in dat verhaal en krijgt juist de ongewisheid van het geschiedverloop, de onvoorspelbaarheid de volle nadruk.

Deze nieuwe kleine staat bleek een doorslaand succes. Grandioze economische bloei, politieke internationale macht en onverwachte uitbarstingen van culturele prestaties rechtvaardigen de term Gouden Eeuw ten volle. Wederom kan men een hele reeks beroemde namen en gebeurtenissen noemen. En weer speelt in de pogingen daarvan achteraf iets te verklaren een curieuze samenloop van omstandigheden een belangrijke rol. In de economisch zo gunstig liggende Nederlanden kon door de sluiting van de Schelde het accent naar het Noorden verlegd worden. Dat verkeerde in een fase van economische ontwikkeling, die bij uitstek de kans bood optimaal te profiteren van de behoefte van de internationale handel aan een stapelmarkt. Zo

kwam die stapelmarkt in Amsterdam terecht. Ernstige binnenlandse problemen in de meeste andere Europese landen beperkten geruime tijd de concurrentie. De Republiek, vooral Holland en daarbinnen weer vooral Amsterdam, zogen mede daardoor vele dynamische elementen van elders aan. Uiteenlopende initiatieven leidden tot topprestaties op vele terreinen.

De vorm die de nieuwe staat aannam, was al evenzeer een prachtig historisch voorbeeld van improvisatie. De Republiek was zoals gezegd 'ondoordacht' tot stand gekomen. Zij kende voornamelijk 'ouderwetse', uit het vorige tijdvak meegenomen instellingen. Maar deze werden in de nieuwe situatie ten dele voor heel andere doeleinden en op een heel andere wijze gebruikt. In menig opzicht kregen zij een bij uitstek moderne inhoud. Op het eerste gezicht kreeg de inrichting van de Republiek daardoor een rommelig aanzien. Maar misschien was zij juist door de zo directe, onsystematische aanpassingen aan wat althans de zeventiende-eeuwse praktijk van alle dag vroeg wel zo adequaat.

Bijzonder was de Republiek ook in sociaal opzicht. Juist door het ontbreken van een vorst kreeg de burgerij, vooral de bekende regentenstand maar ook een veel bredere groep die aan de economische bloei bijdroeg, de dominante plaats in de samenleving. Dat gaf deze jonge staat een sterk afwijkend aanzien. Juist in dit deel van Europa was de adel toch al niet sterk ontwikkeld. Door de loop der gebeurtenissen werd de zwakheid van die sociale groep, elders in Europa vrijwel zonder uitzondering de sterkste, extra geaccentueerd. Het sociaal aanzien van de adel mag overigens ook in de Republiek niet worden onderschat. De merkwaardige positie van de Oranjes als stadhouders, een anomalie overgehouden uit de landsheerlijke tijd maar met een totaal andere functie, is daarvan een mooie illustratie.

Religieus tenslotte viel de Republiek al helemaal uit de toon. Waar in Europa elders het beginsel van staatskerken overheerste (*cuius regio eius religio*), kende de Republiek een opmerkelijk mengsel van een bevoorrechte protestantse kerk van calvinisti-

sche snit (de zogenaamde publieke kerk, die uitdrukkelijk geen staatskerk was) met een feitelijk gedogen van andere kerkgenootschappen zolang die maar niet nadrukkelijk op de voorgrond traden. Ook dit was nauwelijks de uitkomst van een principieel streven. Weliswaar was in de Unie van Utrecht gewetensvrijheid als uitgangspunt vastgelegd, maar de verdere ontwikkelingen overziend was de zo geroemde tolerantie in de Republiek toch vooral een pragmatische oplossing. Zo werd de internationale handel niets in de weg gelegd. Voorts leverde deze houding een uitweg uit het probleem van een sterk religieus verdeelde bevolking in een staat die in oorlog verkeerde. De nood der tijden leidde hier dus niet tot gewelddadig afgedwongen uniformiteit, maar juist tot relatief omvangrijke vrijheden.

Ook de latere geschiedenis van Nederland, hoewel minder opvallend afwijkend van het algemene Europese patroon, laat tal van voorbeelden zien van de rol van het toeval, zelfs op hoofdpunten. Alleen al het voortbestaan van Nederland als zelfstandige staat was geenszins vanzelfsprekend. De betrekkelijk geruisloze inlijving bij het grote Napoleontische Frankrijk in 1810 na de onoverzichtelijke periode, die met de patriottenbeweging van de jaren tachtig van de achttiende eeuw was begonnen, illustreert hoezeer de oude Republiek als achterhaald werd gezien. Op die voet kon men in ieder geval niet verder. Dat maar enkele jaren later een Verenigd Koninkrijk onder het huis van Oranje Noord en Zuid weer bij elkaar bracht, lag echter in geen enkel opzicht in de verwachtingen. Wederom was het een gevolg van de samenvallende factoren: het evenwicht in Europa, zoals bedisseld op het congres van Wenen, de ambitie van 'de Oranje van dienst', het nog ongerichte maar sterk opkomende moderne nationaal gevoel en de wens de staat beter te organiseren.

Achteraf lijkt het zo logisch dat deze hereniging van Noord en Zuid mislukte, maar het historisch onderzoek neigt er steeds meer toe dat toch niet als de noodzakelijke uitkomst te zien. Eerder was het een van de verscheidene mogelijkheden in een

lange periode van heroriëntering, die duurde van ongeveer 1780 tot het midden van de negentiende eeuw. Het had ook anders kunnen lopen. Maar de opvoering van de opera *La Muette de Portici* op een hete augustusavond in 1830 in Brussel werkte als het lont in het kruitvat van inderdaad opgelopen spanningen. Weer bleken de ontwikkelingen een eigen dynamiek te kennen. België scheidde zich af en Nederland werd een kleine natiestaat in Europa. En alweer min of meer bij toeval kreeg die natiestaat in 1848 een liberale grondwet. De binnenlandse omstandigheden gaven daarvoor in dat jaar immers geen aanleiding. Maar de revolutionaire woelingen elders maakten koning Willem II, zoals hij zelf zei, in één nacht van conservatief tot liberaal. Hij dwong uit voorzorg veranderingen af.

Nederland kende sindsdien een opmerkelijk rustige geschiedenis. Het legde zich definitief neer bij de status van kleine mogendheid in Europa en compenseerde het internationale machtsverlies met enerzijds zelfbewustheid op basis van een groot koloniaal rijk en anderzijds gevoelens van morele superioriteit (Nederland als de meest 'zedelijke' natie van de wereld). Intern vonden de sociale spanningen en de religieus-ideologische verdeeldheid in de verzuiling een vreedzame uitweg. Ook dat was niet de uitkomst van een doordacht beleid. De metafoor 'verzuiling' valt voor het eerst in de jaren dertig van de twintigste eeuw toen de verschijnselen die wij ermee aanduiden, al enige tijd tot de kenmerken van de Nederlandse samenleving behoorden. Tot wijdverbreid gebruik komt het pas na de tweede wereldoorlog.

Bij het zoeken naar een verklaring valt opnieuw de niet noodzakelijke samenvallende van omstandigheden en ontwikkelingen op: Nederland bleef klein én burgerlijk én welvarend. Dat vereist enige toelichting. Eerst de kleinheid, die kostbare en energieverslindende aandacht voor de rest van de wereld onnodig maakte. Na 1848 kende Nederland maar één korte oprisping van expansiedrift in Europa. Na de tweede wereldoorlog deden er opeens allerlei plannen op voor annexatie van delen

van Duitsland. Het waren illusies en zij vervlogen snel. Ook voor 1848 was het streven naar gebiedsuitbreiding in Europa trouwens altijd van ondergeschikte betekenis geweest. De Republiek gebruikte haar politieke macht om essentiële handelsroutes en de koloniale vestigingen te beheersen en om het evenwicht tussen de grote mogendheden te handhaven, niet om zelf groter te worden. Het verlangen van Willem I een groot Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te besturen, sloot dus misschien wel aan bij zekere dynastieke verlangens die de Oranjes ook in vroeger eeuwen wel koesterden, maar paste niet in de Nederlandse traditie. Na het 'Belgische avontuur' keerde Nederland snel terug tot die oude tradities. Dat wil zeggen: van een politiek van actief interveniëren kon natuurlijk geen sprake meer zijn. Zo werd de neutraliteitspolitiek geboren, die naar bevind van zaken ook zelfstandigheidspolitiek kon heten.

Die zelfstandigheid kon overigens een punt van ernstige zorg zijn. Al ten tijde van de grote politieke macht van de Republiek had het beroemde rampjaar 1672 aangetoond hoe fragiel die zelfstandigheid op sommige momenten kon zijn en dus hoe toevallig het voortbestaan ervan in zekere zin was. In de negentiende eeuw leken de kleine landen wel heel sterk speelbal van de grote mogendheden. Zorgvuldig afzien van inmenging in conflicten, nadruk op internationaal recht en hopen op het belang van een zelfstandig Nederland voor het machtsevenwicht in Europa waren ongeveer een eeuwlang de middelen die Nederland hanteerde. Alleen de zorg voor het imperium, het 'koloniaal project', zoals J.A.A. van Doorn het heeft genoemd, leidde wel tot wat actiever optreden. Veel anders was ook niet mogelijk. Tot 1940 werkte dat. Of dat door het Nederlandse beleid kwam, is twijfelachtig. Speciaal in de eerste wereldoorlog lijkt het meer een kwestie van geluk te zijn geweest. In ieder geval waren het de grote mogendheden die beslisten, niet Nederland. In 1940 ging het mis. Na de tweede wereldoorlog zocht Nederland daarom garantie voor de zelfstandigheid in juist actieve deelname in internationale allianties. Inmiddels is

in dat kader wel een klemmende vraag geworden wat 'zelfstandigheid' voor een kleine staat nog betekent.

Ten tweede dan 'burgerlijk', een term met talloze inhouden die daarom enige specificatie behoeft. Het gaat mij hier vooral om de blijvende dominantie van de burgerij, natuurlijk in zichzelf geschakeerd, als sociale categorie. Van oudsher was de adel zoals gezegd al van relatief geringe betekenis. Ook naar 'beneden' waren de sociale afstanden in Nederland traditioneel relatief gering. Natuurlijk was tot in de twintigste eeuw de onderlaag omvangrijk en arm tot zeer arm. Maar vergelijken-derwijze ging het om minder grote groepen dan in veel andere landen, was de armoede minder diep en was de armenzorg sterk ontwikkeld. De industriële ontwikkeling in Nederland verliep zo laat, traag en beperkt dat de meest gruwelijke sociale effecten daarvan in Nederland niet of nauwelijks optraden. Voorts is van belang dat stad en platteland in Nederland vooral in de kustprovincies traditioneel eveneens sterk op elkaar betrokken waren en niet die kloof vertoonden die elders wel werd waargenomen.

Deze dominantie van de burgerij bracht ook een dominantie van de burgerlijke levenswijze, de normen en waarden in die kringen, met zich mee. Het burgerlijk fatsoen ging meer en meer de uiterlijke levensvormen bepalen: beheersing (bij voorkeur zelfbeheersing) was daarvan wellicht de meest kenmerkende, maar ook vaderlandsliefde, liefde voor het gezin, arbeidszin, gematigdheid, ordelijkheid, spaarzaamheid en soortgelijke deugden stonden centraal. Naarmate deze normen en waarden ook tot de onderste lagen van de bevolking doordrongen en door de materiële omstandigheden ook in de praktijk konden worden gebracht, kregen deze onderste lagen in de twintigste eeuw, net als de kleinere burgerij aan het einde van de negentiende eeuw, een steeds actiever deel aan de samenleving. Een proletarische tegencultuur ontwikkelde zich niet in Nederland.

Terugkerend naar de thematiek van dit stuk: dat alles sprak

niet vanzelf. In plaats van de van compromissen aan elkaar hangende en op uiterlijke harmonie gerichte burgerlijk verzuilde samenleving had ook een nationaal-protestantse staat met de katholieken in een blijvende tweederangspositie tot ontplooiing kunnen komen of een sterk door de klassenstrijd gedomineerde maatschappij. Maar herhaaldelijk besloten de liberale burgers, die de dienst uitmaakten, tot een compromisoplossing in plaats van langdurig en hard de strijd aan te gaan. Zo gaven zij de schoolstrijd met de confessionelen eigenlijk al snel op. In 1878 had Kappeyne van de Coppello een dikwijls als agressief gekarakteriseerde liberale schoolwet door het parlement geloodst (goed, intellectueel gericht en ongodsdienstig openbaar onderwijs voor alle kinderen). Maar nog geen tien jaar later gaven voldoende liberalen toe op het punt van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs om de grondslag voor de pacificatie van de schoolstrijd in 1917 te leggen.

Iets dergelijks gebeurde er in de strijd met de zich steeds meer roerende socialisten. Nog voor dezen goed en wel tot een echt gevaar voor de burgerlijke samenleving konden uitgroeien, waren de (linkse) liberalen al begonnen met uitbreiding van het kiesrecht en sociale wetgeving. Zowel in 1887 als in 1917 werd het kiesrechtvraagstuk in directe koppelverkoop met compromissen in de schoolstrijd geregeld. Trouwens ook in de sociale wetgeving, waarvan de eerste grote golf in de zogenaamde 'liberale tien jaren' (1891–1901) viel, was sprake van gedeeltelijke samenvallende met de wensen van de confessionelen. Speciaal in de uitvoering van veel van de nieuwe overheidstaken kregen particuliere (dikwijls confessionele, wat minder vaak ook sociaal-democratische) organisaties een centrale rol. Zo had het socialisme in Nederland, waar de arbeidersklasse toch al niet bovenmatig groot was en bovendien sterk verburgerlijkt en voor een deel confessioneel gebonden, alleen als hervormingsbeweging enige kans. Ondanks alle retoriek van klassenstrijd leek de Nederlandse sociaal-democratie al heel vroeg sterk op zowel het radicale hervormingsgezinde liberalisme als op de

confessionele sociale stromingen, beide van onverdacht burgerlijke snit.

Achteraf verschijnen deze linkse liberalen zo als de onbewuste architecten van de verzuiling, waar zij zich in woord en geschrift zo tegen verzetten. Zij redden daarmee de burgerlijke samenleving van wezenlijk liberale kleur. Maar evenzeer kan men zeggen dat het een buitengewoon riskante strategie was. De politieke machtspositie van de liberalen ging immers al vroeg in de twintigste eeuw verloren. De liberalen verschijnen op het politieke toneel dan ook nogal eens in een wat klagerige rol. Maar bij nadere beschouwing was juist die tegemoetkomingheid de basis voor het behoud van allerlei sterk burgerlijk-liberale trekken van de Nederlandse samenleving (institutionele structuur, economie, wetenschap en cultuur, normen en waarden). Katholieken noch orthodox-protestanten noch sociaal-democraten bleken immers numeriek of ideologisch in staat hun stempel op die samenleving te zetten. J.J. Woltjer heeft de Nederlandse samenleving dan ook trefzeker gekarakteriseerd als een liberale erfenis onder confessioneel en, voeg ik eraan toe, sociaal-democratisch beheer.

Voor dit resultaat was, ten derde, de welvaart van Nederland al evenzeer van groot belang. Ook dat sprak niet vanzelf. De economische basis onder de welvaart van de Republiek was al in de achttiende eeuw lelijk verschrompeld. Het had er rond 1800 alle schijn van dat deze welvaart zou verdwijnen. Nederland was vergelijkenderwijze zeker geen arm land in de negentiende eeuw, maar aan de moderne economische ontwikkelingen met industrialisatie en ongeremd kapitalisme had Nederland oorspronkelijk nauwelijks deel. Pas laat, traag en in beperkte mate vond die industrialisatie in ons land plaats.

Toch was Nederland geen achterlijk land en liep het maar in beperkte zin achter. Nederland was vooral anders. De basis van de Nederlandse economie bleef in sterke mate liggen in de internationale handel, die zich in de loop van de tijd herstelde, en in de geavanceerde agrarische sector. Het door het toeval van

het Congres van Wenen behouden koloniale rijk, dat op de oude basis in feite failliet was, kon op een nieuwe grondslag (eerst het cultuurstelsel, later exploitatie door particulieren) aan die economie belangrijke bijdragen leveren. Voeg daar nog eens die laat ontwikkelde en beperkte industrie aan toe, en opnieuw is een gelukkige samenval van omstandigheden verklarend voor een nieuwe economische welvaart, die in feite, met ups en downs, tot op de dag van vandaag voortduurt.

Die welvaart maakte mede mogelijk de geneugten van de burgerlijke samenleving aan de gehele bevolking te doen toekomen. De verzuiling was daarvoor geruime tijd een adequaat middel. Later, in de tweede helft van de twintigste eeuw, toen de secularisering ook in Nederland krachtig doorzette, stortte dat systeem in en nam de staat zelf veel van die taken over. Het 'godsgeschenk' van het aardgas maakte het zelfs mogelijk de verzorgingsstaat op zeer ruime voet in te richten. Alle rumoer van de maatschappijvernieuwers van de jaren zestig tastte daarom de burgerlijke grondslagen van Nederland niet aan. Wel verschoof het accent naar een individualistischer en libertairere variant daarvan. Maar intens burgerlijk en relatief vreedzaam is het land gebleven.

Klein, burgerlijk en welvarend. Ondanks de boeiende kronkelwegen van de Nederlandse geschiedenis waren dat de belangrijkste blijvende karakteristieken van ons land. De basis voor alle drie werd in de tweede helft van de zestiende eeuw gelegd en in grote variatie bleven zij onder sterk wisselende omstandigheden tot op de dag van vandaag bestaan.